

HERMAN BAVINCK

De ziel overwint

H. Bavinck (1854–1921) was van 1902 tot 1921 hoogleraar dogmatiek en aanverwante vakken.

John Exalto

‘Een eigenaardige tegenstelling kenmerkt de houding van Bavinck als man van wetenschap’, schreef de Leidse godsdienstwetenschapper William Brede Kristensen. ‘Niemand die zijn arbeid sterker oriënteerde naar de vragen en nooden van onzen tijd, onze beschaving, onze wetenschap, dan Bavinck; maar ook niemand, die van den tijdgeest belister afstand nam dan hij.’ Herman Bavinck, hoogleraar dogmatiek en ethiek aan de Vrije Universiteit, verwierf buiten zijn eigen gereformeerde kring respect als ‘man van wetenschap’. Hij was volgens Kristensen ‘een leider’ van het geestelijk leven van zijn generatie. Tegelijk bleef hij in hoge mate dienstbaar aan de kring waaruit hij was voortgekomen.

In de gereformeerde wereld was Bavinck een man van gezag, die met zijn boeken en zijn lezingen velen een richting heeft gewezen. Hij doet dat trouwens nog steeds, of weer opnieuw, de laatste decennia met name in de Angelsaksische evangelicale wereld, waar het neocalvinisme als inspiratiebron is ontdekt en waar de afgelopen jaren een reeks theologische proefschriften over Bavinck is verdedigd. Een deel van zijn oeuvre is ook in het Engels vertaald en het Calvin College in Grand Rapids kent sinds enige jaren een Bavinck Institute. In deze bijdrage zullen we de betekenis van Bavinck nagaan voor het domein van opvoeding en onderwijs, een terrein dat op het eerste gezicht weinig met zijn leeropdracht te maken had.

LOOPBAAN — Herman Bavinck werd in 1854 geboren in de gereformeerde pastorie van Hoogeveen. Zijn vader was predikant in de Christelijke Gereformeerde Kerk, die ontstaan was uit de Afscheiding van 1834. De

familie Bavinck was afkomstig uit het graafschap Bentheim, het Duitse gebied tussen Emmen en Enschede. Na het gymnasium studeerde de jonge Bavinck aan de Theologische School te Kampen, de predikantsopleiding van de Christelijke Gereformeerde Kerk. Na een jaar vertrok hij echter naar Leiden, omdat hij kennis wilde maken met de wetenschappelijke theologiebeoefening. Dat was in die tijd in het afgescheiden geestelijke klimaat een zeer ongewone stap: in het centrum van het modernisme liep je groot gevaar je geloof te verliezen, en wie in Bavincks kerken predikant wilde worden, kon toe zonder diepgaande kennisname van de eigentijdse theologie. Maar Bavinck ging mogelijk ook naar Leiden met in zijn achterhoofd de gedachte daarmee later dienstbaar te zijn aan de school in Kampen. In 1880 sloot Bavinck zijn studie af met een promotie. Kort daarvoor kreeg hij de leerstoel oosterse talen aangeboden aan de Vrije Universiteit die in staat van oprichting verkeerde. Kuyper zag in Bavinck een theologisch talent, en zou nog diverse malen proberen hem naar de VU te halen. Bavinck voelde zich echter verplicht jegens de kerk waaruit hij was voortgekomen. Na een kort predikantschap in Franeker werd hij in 1882, op 28-jarige leeftijd, hoogleraar aan de Theologische School in Kampen.

Tien jaar later, in 1892, ontstonden de Gereformeerde Kerken in Nederland, een samensmelting van twee gereformeerde kerken, respectievelijk voortgekomen uit de Afscheiding van 1834 en uit de Doleantie van 1886. Bavinck behoorde tot de traditie van 1834, terwijl Kuyper de gangmaker was van de beweging uit 1886. Bavinck was een uitgesproken voorstander van deze vereniging. De verenigde kerken beschikten nu over twee predikantsopleidingen, Kampen en de VU. Om kerkpolitieke redenen bleek een fusie niet haalbaar, eindeloze synodevergaderingen en -rapporten ten spijt. Ook een voorstel van Bavinck strandde, en daarom vertrok hij in 1902 naar de VU. Die overstap kwam hard aan in Kampen. Bavinck was de ster van de Theologische School geweest. Tussen 1895 en 1901 schreef hij in vier delen zijn *Gereformeerde Dogmatiek*, waarin hij de orthodoxe theologie in rapport met de tijd bracht. Hij zocht het gesprek met zijn eigen tijd en besprak uitvoerig uiteenlopende moderne filosofieën.

Aan de VU kreeg hij de leerstoel van Kuyper, die sinds 1901 leiding gaf aan het naar hem genoemde kabinet. Hoewel Bavinck eensgezestes

was met Kuyper, bewaarde hij zijn theologische zelfstandigheid. Hij bezorgde tussen 1906 en 1911 een nieuwe editie van zijn dogmatiek. In deze nieuwe editie reserveerde hij meer ruimte voor de organische inspiratieleer van de Bijbel (de betekenis van de menselijke factor in de door God geïnspireerde Schrift) en verwerkte hij de nieuwste inzichten uit met name de Duitse theologie, waar inmiddels ook aandacht werd gevraagd voor de 'zielkunde', zoals de psychologie destijds werd aangeduid. Bavinck was zeer goed op de hoogte van de internationale stand van de wetenschap. Al in Kampen had hij het boek *Beginselen der psychologie* (1897) gepubliceerd om zich rekenschap te geven van het nieuwe vak psychologie. Hij gaf er daarin blijk van zowel het werk van Johann Friedrich Herbart als dat van zijn tijdgenoot Wilhelm Wundt goed te kennen.

Nadat hij in 1906 was benoemd tot lid van de afdeling Letterkunde van de Akademie van Wetenschappen, hield hij in 1907 in haar midden een rede over 'psychologie der religie'. Daarmee was hij een van de allereersten in Nederland die zich uitsprak over de godsdienstpsychologie zoals ze in de Verenigde Staten door onder anderen William James en Stanley Hall werd beoefend. De waarde van de godsdienstpsychologie werd door Bavinck overigens niet heel hoog aangeslagen. Omdat de waarheid van de christelijke religie zijn uitgangspunt was, achtte hij de godsdienstpsychologie alleen bruikbaar in zo verre ze licht wierp op het proces van de christelijke bekering. Van godsdienstwetenschap, die alle vormen van religie bestudeert zonder theologisch waarheidsbegrip, moest hij niet veel hebben.

In Amsterdam breidde het maatschappelijk werkveld van Bavinck zich enorm uit. Hij was actief in het bestuur van de Antirevolutionaire Partij; dat werd echter geen groot succes omdat hij niet over de nodige sluwheid en handigheid beschikte om machtsspelletjes mee te spelen. In 1911 werd hij tot zijn eigen verrassing als lid van de Eerste Kamer gekozen, een functie die hij tot zijn overlijden heeft vervuld en die veel beter bij hem paste. In Amsterdam ging hij zich veel meer dan in Kampen bezighouden met de verhouding van evangelie en cultuur. Nu zijn dogmatiek was afgerond en herzien, verbreedde hij zijn blikveld.

BAVINCK OVER OPVOEDING EN ONDERWIJS — Bavinck maakte zich in het bijzonder verdienstelijk voor het terrein van opvoeding en onderwijs, zowel voor zijn eigen kring als voor het podium van de wetenschap, hoewel de pedagogiek niet tot zijn leeropdracht behoorde. Na de *Beginselen der psychologie* publiceerde hij nu ook de *Paedagogische beginselen* (1904). De Utrechtse pedagoog J.H. Gunning Wzn. noemde het boek in 1938 ‘nog altijd het eenige, wetenschappelijke handboek van geringen omvang, dat echter wel de sporen draagt, niet door een practicus geschreven te zijn’. Het werd niettemin gretig ter hand genomen door geïnteresseerde gereformeerde onderwijzers. De *Beginselen der psychologie* hadden trouwens ook al in een omissie voorzien. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een opmerking van het latere ARP-Kamerlid Albertus Zijlstra. Hij kwam als jong onderwijzer met Bavincks boek in aanraking:

Hoe groote behoefte gevoelden wij aan een eigen zielkunde van uit het bijbelsch standpunt geschreven en hoe verblijd waren we, toen prof. Bavinck ons helpen mocht uit dien nood. Ik herinner mij nog levendig, hoe ik op een zekeren donkeren winteravond dat boek ontving, er in begon te lezen en den ganschen nacht in groote spanning doorlas, tot ik tegen een uur of vier door geklop op de vensterruit gewekt werd door een naar zijn arbeid gaanden vriend, die licht zag bij mij en hulp vroeg voor een dronken man, die in de sneeuw in slaap gevallen was.

Paedagogische beginselen markeerde zowel de opkomst van de academische pedagogiek in Nederland als een periode van nieuw elan in het gereformeerd onderwijs. In 1906 maakte de koepelorganisatie voor gereformeerde scholen onder leiding van Bavinck een doorstart als Gereformeerd Schoolverband. De onderwijzer J.C. Wirtz uit Groningen trachtte met zijn *Paedagogiek voor christelijke kweekscholen en normaallessen* (1907) Bavincks ideeën naar de praktijk te vertalen; in 1909 begon het *Paedagogisch Tijdschrift voor het Christelijk Onderwijs* te verschijnen; in 1916 werd de Vereeniging voor Christelijke Paedagogiek opgericht, die in hetzelfde jaar startte met een jaarlijkse vakantie-cursus in de gereformeerde pedagogiek. De deelnemers moesten blij-

kens de literatuurlijst nogal wat teksten van Bavinck lezen, inclusief delen van de *Gereformeerde Dogmatiek*. De cursus zou in 1926 op een hoger plan getild worden als MO-opleiding Pedagogiek aan de VU. Dat was ook het jaar waarin Waterink aantrad als hoogleraar in de pedagogiek aan dezelfde universiteit. Bij al deze activiteiten was Bavinck nauw betrokken als voorzitter, spreker en schrijver.

Na de *Paedagogische beginselen* schreef Bavinck nog een aantal studies over pedagogiek waarin hij ook ruime aandacht aan de psychologie besteedde. Ik denk dat hij door twee redenen bij de pedagogiek is terechtgekomen. Ten eerste was het van de psychologie maar een kleine stap naar de pedagogiek; beide disciplines waren rond 1900 in opkomst en lagen dicht bij elkaar. Ten tweede beseftte Bavinck dat de schoolstrijd ten einde liep — dankzij de confessionele kabinetten kreeg het bijzonder onderwijs steeds meer financiële steun en de volledige gelijkberechtiging met het openbaar onderwijs lag in het verschiet — en dat het er nu op aankwam de christelijke school inhoudelijk profiel te geven. Bavinck droeg die boodschap ook uit en ze kreeg de nodige respons. In Rotterdam bijvoorbeeld werd in 1906 een voorlopig comité tot oprichting van een gereformeerde kweekschool gevormd, en nadat de voorzitter de eerste vergadering had geopend, vermeldt het notulenboek: ‘Hij herinnert aan ’t woord van Prof. Bavinck dat wij nu met ons Christ. onderwijs verkeerden in de paedagogische en methodologische periode. Die moet vooral gebruikt tot verbetering van de opleiding.’ Met zijn historisch en filosofisch georiënteerde studies heeft Bavinck daar een belangrijke bijdrage aan geleverd.

Die studies werden ook door niet-gereformeerden gewaardeerd. De weloverwogen gedachtevorming en de breedheid van blik zorgden ervoor dat de eerste generatie academische pedagogen, zoals Gunning en Kohnstamm, meer waardering voor Bavinck hadden dan voor Waterink, die sterker inzette op een gereformeerde beginselpedagogiek. Frater Sigebertus Rombouts, leraar aan de fraters-kweekschool in Tilburg, vervaardigde voor zijn leerlingen *Prof. dr. H. Bavinck. Gids bij de studie van zijn pedagogiese werken* (1922). In 1919 werd Bavinck benoemd tot voorzitter van de door de minister ingestelde Onderwijsraad. Deze invloedrijke positie heeft hij door ziekte en overlijden maar kort kunnen vervullen.

BAVINCK OVER DE ZIEL — Bavinck wilde niet alleen de theologie maar heel het gereformeerde leven en denken in rapport met de tijd brengen. En hij had in zekere zin de wind mee. Dat blijkt heel duidelijk uit de rede *De overwinning der ziel* (1916) die hij hield op het achtste Nederlandse philologencongres. Die rede laat ons tegelijk zien waarom Bavinck zich zo intensief met de nieuwe menswetenschappen psychologie en pedagogiek heeft beziggehouden.

In de negentiende eeuw, betoogde Bavinck, werd het materialisme de heersende filosofie, mede onder invloed van de natuurwetenschap met haar empirische en experimentele methode. Dat wekte de verwachting dat naast de stoffelijke wereld ook het domein van de geest uiteindelijk als een zuiver mechanisme verklaard zou worden. De ziel, zo luidde de verwachting, zou een functie van de hersenmassa zijn, en de mens een product van zijn zintuigen. Maar nu, aldus Bavinck in een even geleerd als leesbaar betoog, klinkt het bevrijdingswoord: 'Psychè nikai, de ziel overwint'. Die bevrijding kwam allereerst van de psychologie, die in methode weliswaar schatplichtig was aan de natuurwetenschap, maar tegelijkertijd ontdekte dat het psychische niet in het fysische kon opgaan zonder haar object geweld aan te doen. Het psychische heeft in onze cultuur, meende Bavinck, de overwinning op het fysische behaald. Ten bewijze voerde hij Wilhelm Wundt en Gerardus Heymans op, die beiden tot de erkenning waren gekomen dat 'begeerte' en 'wil' van geheel andere orde zijn dan de beweging van atomen. Daarmee hadden zij afscheid genomen van het materialistisch monisme. Ook de natuurwetenschap ging de grenzen van haar domein inzien en dat leidde tot een 'geweldige omkeer in het denken': 'Door Cartesius teruggedrongen en opgesloten in de pijnappelklier, en straks door het materialisme in een transpiratie der hersens opgelost, heeft de ziel over al deze nederlagen zich schitterend gewroken en het verloren terrein meer dan dubbel veroverd.'

De herontdekking van de ziel leidde ook tot een herleving van de pedagogiek. 'Zoo stijgt de mensch door verstand en gemoed, door rede en wil tot de hoogte der vrije zelfstandige persoonlijkheid op.' Bavincks rede is niet specifiek gereformeerd noch christelijk; een christelijk accent is hoogstens op indirecte wijze waarneembaar in zijn constatering dat het onzienlijke heerst over het zienlijke. De kracht van Ba-

vinck lag dan ook in het zoeken van aansluiting bij actuele vragen en het geduldig luisteren naar uiteenlopende stemmen in cultuur en wetenschap. Zijn voorzichtige taxatie en waardering van contemporaine wetenschappelijke ontwikkelingen maakten hem tot een inspirerend spreker en schrijver voor vele generaties in en buiten gereformeerde kring.